

Науковий дискурс жанрової дефініції листа

Розглянуто актуальні аспекти наукового дослідження епістолярію, висвітлено науковий дискурс жанрової дефініції листа. Презентовано нові підходи до вивчення письменницького листа як форми самовираження особистості. Зазначено, що лист є важливою складовою і презентатором як особистості письменника, так і сутності його творчого доробку. На основі опублікованого листування Лесі Українки (2016, 2017 рр.) доведено, що при вивченні епістолярію дослідникам персоналій письменників слід основну увагу зосереджувати саме на корпусі листів самого адресанта. Матеріали дослідження спрямовані на подальший розвиток теоретичних основ епістолографії стосовно українського листа ХІХ ст.

Ключові слова: епістола, лист, листування, класифікація, жанр, дефініція, письменницька мемуаристика.

Інтерес і прихильність до листування у наш час помітно зменшились, адже мобільні телефони, SMS-повідомлення, факс, електронна пошта та інші засоби масової комунікації наполегливо витісняють сьгодні класичний лист. Проте «...листи озвучують минуле живими голосами. Вони нібито очікують свого часу, коли людська увага закличе їх до другого життя, – пише В. Брюгген, – скільки характерів, скільки доль, скільки літературних баталій за тими поживклими аркушиками паперу... Вони виявляють іноді більшу живучість, ніж власне літературні твори» [2, с. 3]. Своєрідна невмирущість листів є підґрунтям їх дослідження літературознавцями різних історичних епох. Сучасні дослідники епістолярної спадщини активно долучаються до наукового дискурсу жанрової дефініції листа, продовжують розвиток цього явища. Актуальність таких досліджень зумовлена надзвичайно потужним інформаційним ресурсом, який несуть листи про свого автора, можливість пізнання індивідуальних рис особистості та глибокого занурення в творчий спадок письменника.

В усі часи існування людства листи в суспільстві виконували низку надзвичайно важливих функцій: комунікаційну, інформаційну, сповідальну, пояснювальну, полемічну, естетичну тощо. І завжди були вони для учасників процесу листування сучасністю, а для

дослідника – ставали історією. Тож, перечитуючи сьогодні листи, написані сто, півтора чи двісті років тому, ми не звільняємося від враження живого доторку до минулого, заглиблення в духовну атмосферу та матеріальну обстановку описаного в листах часу.

Листи становлять об'єкт дослідження класичних і сучасних наукових дисциплін і галузей: філософії (Л. Бусякова, М. Каган, П. Копнін), історії і джерелознавства (Ю. Шаповал, М. Щербак та ін.), епістології (В. Сметанін), лінгвістики (Т. Зоріна, К. Ленець, В. Передрієнко, М. Пилинський, П. Тимошенко, С. Богдан та ін.), психолінгвістики (Т. Дрідзе, Ю. Лотман), культурології (М. Кагарлицький, А. Крат, Г. Хоткевич), народознавства (І. Горбач, М. Дмитренко, П. Ротач), археографії (Є. Наумов, Л. Пушкарьов), психології (Г. Костюк, О. Леонтєв, П. Ярмоленко), педагогіки (О. Губко, О. Крук, Є. Пасічник, Н. Петриченко), літературознавства (В. Брюгген, Л. Вашків, В. Гладкий, Р. Доценко, В. Дудко, М. Коцюбинська, В. Кузьменко, Л. Курило, Ж. Ляхова, Г. Мазоха, М. Назарук, В. Святовець та ін.).

Різновекторні дослідження листів дозволили науковцям з'ясувати місце й роль листування українських письменників у літературному процесі, виявити їх вплив на подальший розвиток національної літератури та становлення історії українського епістолярію.

Логіка наукового пошуку вимагає докладного аналізу історії виникнення, розвитку, генези дослідження саме українського листа. Зважаючи на наукове зацікавлення письменницькою мемуаристикою XIX ст., ставимо за мету обґрунтування специфіки національного епістолярію саме цього періоду.

За словами І. Кривецького, на XIX ст. припадає «наше відродження – національно-культурне та суспільно-політичне – на всім просторі українських земель: на Наддніпрянщині, в Галичині, на Буковині, а почасти й на Угорській Україні» [5, с. 12]. Учений наводить яскраві зразки мемуаристики: щоденник Т. Шевченка, спогади М. Драгоманова, фрагменти спогадів-автобіографії В. Антоновича, театральні спогади Миколи Садовського, записки-спогади Я. Головацького, Б. Дідицького, А. Вахнянина, а з останніх десятиліть минулого і теперішнього століття – «одинокі в своїм роді у нас» [5, с. 14] спогади О. Барвінського, «так само великі, дуже цінні спомини» [5, с. 14] Є. Олесницького тощо. Однак дослідник

зауважував, що більшість письменників, театральних діячів і видатних людей так і не залишили по собі жодних мемуарних свідчень. Можливо, листи просто не збереглися або ще не набули оприлюднення. Зовсім інша справа, на думку І. Кревецького, у поляків, росіян, чехів, угорців.

З огляду на це, письменницькі листи вважаємо цінним джерелом найрізноманітнішої інформації, отриманої зі свідчень сучасників бурхливого й неоднозначного століття. Завдяки листам того чи іншого автора не відходять цілковито в небуття згадані в листах його друзі, колеги, опоненти.

Характерною ознакою листа є те, що час, про який у ньому йдеться, і час, коли його написано, не відділені значною дистанцією. Лист переважно пишеться «по свіжих слідах». Комплекс листування дає змогу як дослідникові, так і пересічному читачеві дізнатися про широкий діапазон проблем – від найпотаємнішого в житті особи до суспільних відносин певного періоду. За листами, окрім історико-літературного, соціально-психологічного та літературно-побутового контексту, можна простежити становлення й еволюцію духовних, моральних, літературних поглядів митця тощо. Це пояснюється тим, що національне й духовно-моральне зростання письменника відбувається складно, іноді зухвало, часто неоднозначно, проте майже завжди цілеспрямовано. Залишаючись явищем приватного життя, листи одночасно висвітлюють естетичні й суспільно-політичні погляди автора, дозволяють розшифрувати задум написання того чи іншого твору.

Історія української епістолярії сягає корінням часів Київської Русі, зберігає також і сліди впливу античності. Власне українське листування пройшло кілька етапів розвитку і становлення. У добу Литовської Русі активно вводилося в листі кліше князівських грамот: до нас дійшло близько 600 так званих берестяних грамот (XIII–XIV ст.), натомість староукраїнські пам'ятки (XIV–XV ст.) майже не збереглися. Незначну кількість зразків епістолярію репрезентують XVI–XVII ст., на які припадає розквіт цього жанру, пов'язаний із полемічною літературою. Листи писалися києво-руською, польською, латинською і давньоукраїнською мовами. Тоді ж до справи дослідження епістолографії вперше в Україні звернувся Феофан Прокопович. У розвідці «Про риторичне мистецтво» він кілька розділів присвятив структурі, різновидам і особливостям листів.

Спираючись на досвід античних учень, зокрема Цицерона й Сенеки, Прокопович визначив стиль листа, правила розташування й викладу матеріалу в ньому. Зауваження й рекомендації щодо листування, висловлені Ф. Прокоповичем, залишалися актуальними аж до XIX ст., поки Борис Грінченко не віднайшов зразок «Ластівня», який складався з 54 типів зразків епістол від 1680 до 1712 рр. і містив канонічну структуру листа, яка в зразковому класичному варіанті передбачала: привітання, що обов'язково включало звертання; домагання прихильності; розповідь; прохання; закінчення (прощання).

Ф. Прокопович уперше ввів своєрідну дефініцію листа: «лист – це розмова відсутнього з відсутнім за допомогою письма, а не голосу. Завдання листа – повідомити відсутніх про те, що важливо їм знати про вас чи про них самих» [8, с. 354–355]. З цього визначення постає одна з найважливіших функцій – інформаційна.

Значна увага мистецтву написання листа надавалася в курсі риторики спудеям Києво-Могилянської академії. У пізніші часи до листування вдавалися українські козаки, особливо гетьманство.

Періодом бурхливого розвитку епістолярного жанру в українській культурі вважають XVII–XVIII ст. Яскравим зразком є листування запорожців із турецьким султаном. Лист уперше з'явився друком у 1683 р. в перекладі німецькою мовою. Лист складається з двох логічно завершених частин: листа турецького султана Магомета IV і відповіді запорозьких козаків. Українською мовою його уперше було надруковано лише в XIX ст. До означеного періоду розвитку української епістолярної традиції належать і дванадцять любовних листів І. Мазепи до Мотрі Кочубеївни, які характеризують гетьмана як людину високоосвічену і дозволяють вважати його родоначальником українського любовного епістолярю.

П. Гулак-Артемівський 1819 року здійснив переклад польської статті «О письмах» («Украинский вестник», № 9), де кореспонденції визначено як «розмову відсутніх», також засуджується написання останніх лише з метою «блеснуть витиеватостью слога». На думку автора праці, листи «повинні вміщувати в собі ту природну легкість, невимушеність і приємність звичайної розмови, зразки якої ми повсякденно зустрічаємо в кращих співбесідах» [3, с. 198–199].

До перших теоретичних розвідок щодо вивчення листування письменника віднесено розробки П. Куліша стосовно систематизації й публікації спадщини М. Гоголя. Згодом до такої кропіткої роботи

залучився й І. Франко, який надавав надзвичайної ваги епістолярним набуткам письменників, наголошуючи на автентичності цього джерела. Наукові підходи І. Франка втілює С. Єфремов у зібранні й коментуванні листів Т. Шевченка.

Значним кроком у розвитку епістолографії стало введення М. Бахтіним у науковий обіг поняття мовленнєвого жанру, що дозволило досліджувати письменницькі листи в контексті генології. За М. Бахтіним, «лист – це вторинний мовленнєвий жанр, що об'єднує різноманітні первинні піджанри: привітання, побажання, пропозицію, подяку, докір тощо» [1, с. 248].

З кожним новим періодом розвитку національно-культурного, мистецького й політичного життя відбувалися зміни у створенні листа й відповідно в його коментуванні й дослідженні. Певна заангажованість у науковому плані була помітна в радянські часи, однак це зумовило потужний поштовх до вивчення епістолярної спадщини письменників саме ХІХ ст. та тих митців ХХ ст., які в силу політичних утисків перебували в таборах. Активний науковий пошук дозволив вивчати листовні діалоги в дискурсі сучасного літературознавства на основі найновіших сучасних теоретико-методологічних розробок.

По праву, класикою теорії листа можна вважати науково обґрунтовані дослідження наших сучасників О. Галича, М. Коцюбинської, В. Кузьменка, Г. Мазохи, Л. Морозової та ін. Сьогодні позначено появою різновекторних статей у фахових виданнях таких науковців, як І. Погребняк, О. Сазонова та М. Яковенко, Б. Кир'янчук, М. Чорна, О. Свириденко та ін.

Останнім часом захищено низку дисертацій із проблем епістолярного дискурсу, зокрема художні особливості та жанрово-стильові модифікації інтимного письменницького епістолярію помежів'я століть (ХІХ–ХХ ст.) досліджено А. Ільків. Авторка пропонує власну дефініцію інтимного листа, вдається до аналізу листа як поліфонічного жанру під різними кутами: «лист як метажанр, лист як психотекст, лист як еґо-текст, лист як мегатекст, лист як інтертекст» [4, с. 32].

Вивчаючи листи шістдесятників, О. Рарицький доводить, що саме в їхньому колі – це один із найпоширеніших нефікційних жанрів, який постійно зазнавав цензури й нищення. Учений зазначає, що зважаючи на місце написання листів, листування є

поліпроблемним, має свої генологічні й тематичні класифікації. Серед домінантних складників наведено творчо-художній, перекладацький, літературно-критичний [див. детальн. 9].

Отже, навіть останні дослідження не фіксують дефініцій листа, науковці вдаються до вже сталих класифікацій, до визначення жанрової приналежності тощо. На нашу думку, пріоритетним у класифікації, визначенні, структурі є звернення до автентичного письменницького листа.

Таку змогу надають, наприклад, нещодавно видані листи Лесі Українки, упорядковані В. Савчук. Для письменниці, зважаючи на вимушені постійні переїзди, пов'язані з кліматичним лікуванням, єдиним засобом спілкування були саме листи. Її епістолярій – це історія життя не лише однієї жінки, це – комплексне представлення різних шарів людського буття: родинний (дидактичний аспект – взаємини з матір'ю, братами й сестрами), феміністичний акцент (ставлення до ролі жінки, самозречення заради коханого (С. Мержинського), психологічні студії (моральна підтримка О. Кобилянської у стосунках з О. Маковеєм), медичні спостереження й фіксація перебігу хвороби (опис процедур, устаткування вітчизняних і європейських клінік тощо), національно-культурний колорит відвіданих місць і т.д. Не зосереджуючись на літературно-критичних і морально-етичних аспектах становлення Лесі Українки як національно зорієнтованої особистості, акцентуємо увагу на її листах як неоціненній інформації про спілкування, літературні плани й роздуми. На особливу увагу заслуговує її власне ставлення до листів і певні теоретичні зауваження до них. На жаль, дослідження листування в ХІХ ст. мізерні за кількістю, а ті, що відомі, описані нами – поодинокі пошуки стосовно листів М. Коцюбинського (Міяковський). У такому ракурсі думки й погляди Лесі Українки, зафіксовані в листах, є надзвичайно цінними з точки зору дослідження наукового дискурсу жанрової дефініції листа саме ХІХ ст.

Зважаючи на велике коло дописувачів, письменниця не з усіма була сповна відвертою. Вона, мабуть, одна із небагатьох митців, хто витрачав багато часу на лише на написання відповіді, а й на вибір якісного паперу й обсягу листа. Деякі з них досягали декількох сторінок дрібним почерком. Про цю рису авторка зазначала неодноразово: «У мене така чудна натура, що я зовсім не вмю

коротких листів писати, коли до кого добра, а тільки тоді пишу коротко, як треба кого вилаяти, – от тоді вже «раз та гаразд!» [6, с. 171]. Уже за цією ознакою можна встановити – приязне чи негативне ставлення до дописувача, хоча слід враховувати настрій адресанта, психічний стан під час написання, бо від цього власне залежав і стиль листа, а зважаючи на хворобливий стан поетеси, не завжди ці листи відзначалися «м'якістю». Про це свідчать негативні й інвективні висловлювання про російське питання, галицький аспект, бездіяльність української інтелігенції, квасний патріотизм, критичні відгуки на творчість І. Нечуя, Б. Грінченка, О. Кониського та ін.

Неодноразово Леся наголошувала в листах, що віддаленість у часі (це пов'язане з терміном доставки), конспірація й відсутність колегіального обговорення проблеми шкодить об'єктивному висвітленню питання: «Хотіла б я бачити тепер кого з Галичини, щоб розпитати як слід про всі справи, бо з листів не можна робити політичних і літературних оглядів» [6, с. 217]. Зважимо, що листування 1876-1897 рр. позначає період становлення юної Лесі, коли інколи простежується юнацький максималізм, чітко видно розподіл на два полюси: біле/чорне. Однак її листи свідчать і про високий інтелектуальний розвиток, що видно хоча б з турботи про збереження листів під час обшуку й прохання до матері й сестри дотримуватися конспірації.

Зовсім іншим ставленням поетеси до листів позначені роки 1898–1902. У листах до матері, зважаючи на складний характер і неоднозначні родинні стосунки, Леся вдається до класифікації кожного написаного листа, не вдаючись до детальної характеристики: «авторський», «класичний монолог», «фактичний», «укорительний». Згодом, у листуванні з однодумцями, подекуди пише про вид листа, наприклад, збираючись у дорогу, або пишучи нашвидкуруч з якоїсь станції буде «спішний лист» і «хвятий». В. Святовець наголошував, що подекуди листи нагадують щоденник, це помітно під час перебування Лесі в клініці або при загостренні хвороби, однак таких листів небагато, перерва складала від одного до трьох днів.

Стиль листа часто залежав від настрою, бо Леся Українка шукала розради в листуванні, коли писала уявному адресатові, а потім розривала «епістолю»: «Я часом навмисне пишу листа з тим, щоб потім подерти, – се «відкриває клапан» і лихий настрій вилітає в повітря, як чад» [7, с. 111]. Розуміючи силу слова, маючи велику

практику листування, наголошувала: «Писане слово таке грубе, категоричне, без відтінків, його «тону» не чутно...» [7, с. 383]. І в той же час, перебуваючи на відстані від рідних, вважала листи супутниками життя: «Живу головно сонцем, морем, та ще листами» [7, с. 398].

Леся Українка в листах неодноразово до різних дописувачів висловлювала тезу про велику кількість листів, адже щоденно слід було написати від п'яти до восьми листів, за місяць, відповідно 25–30, але не завжди це вдавалося зробити, зважаючи на обсяг, про який також сама авторка говорила, що не вміє коротких листів писати.

Сучасні дослідники зазначають, що на ХІХ ст. припадає розквіт епістолярного жанру. Жартівливо в листі до О. Кобилянської Леся писала про свою майстерність у створенні листів: «я вже прославилась далеко своїми листами, що в них ніколи нема того, що треба. Часами вони подібні до рецензій, як от сей: спочатку література, потім музика, а щоб докінчити рубрику, уміщу і драму» [7, с. 182]. Поетеса виробила власну методикау й етикет у написанні листа: «Важно «установити» кореспонденцію, тоді вже йде як з води, але хто її знає, чому вона часом не установлюється» [7, с. 365]. Відповідь слід писати в день отримання листа, складати «порядний лист», а не прихапцем писати, той, хто виїздить, повинен написати першого листа до тих, що застаються» [7, с. 254]. Популярністю користувалися картки, які містили фотокопії визначних місць чи подій, зрозуміло, що вони були малоінформативними, Леся їх називала «не справжніми листами, а суррогатами листів» [7, с. 299].

Леся Українка класифікувала епістолярії, якими вона послуговувалася, так: «ділові, дружеські і родственні» [7, с. 173], «власний», «посередничий» [7, с. 495]. Зауваги письменниці щодо листування зводяться до специфіки листа відповідно до місця й часу написання, національно-культурної та політичної ситуації, адже лист чітко накладається на ментальний характер пари адресант-адресат. З огляду на це, цілком стають зрозумілими і класифікації листів, і самостійно створений етикет, і методика написання. Поетеса завуальовано наголошувала: «Листи мої замінили мене» [7, с. 322], тобто – шукайте відповіді в дрібних аркушах епістолярію.

В аспекті дослідження епістолярію ХІХ ст. надзвичайно важливо, що цей багатогранний жанр репрезентує сторінки життя як адресата, так і адресанта, тобто лист не можна розглядати окремо від

творчості письменника, бо він є водночас і літературою, і творчістю. Лист письменника – це документ часу і ключ до простеження становлення його творчої концепції. Залишаючись фактом приватного життя, листи надають реальну можливість зрозуміти естетичні й суспільно-політичні погляди автора, розшифрувати задуми написання того чи іншого твору. Лист дозволяє краще пізнати епоху, умови життя людини, є важливим культурологічним документом життя нації, має значну пізнавальну й художню цінність.

Усе це в сукупності є підставою розглядати лист як одне з джерел збереження історичної й духовної пам'яті й у цій функції сприймати його крізь призму мемуаристики, в основі різних визначень якої – пам'ять. Інтерес до епістолярної спадщини письменників ХІХ ст. зумовлений широким науковим дискурсом щодо сучасного розуміння жанрової дефініції листа та нашим глибоким переконанням у важливості листів для розвитку літературознавства.

Література

1. Бахтин М. М. Проблемы речевых жанров // М. М. Бахтин. Автор и герой. К философическим основам гуманитарных наук. Санкт-Петербург, 2000.
2. Брюгген В. Епістолярний етюд // Літ. Україна. 1995. 17 серп. С. 3.
3. Гулак-Артемівський П.П. Твори. Київ: Дніпро, 1964. 199 с.
4. Ільків А.В. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть: автореф. дис. ... д. філол. наук: 10.01.01. Івано-Франківськ, 2016. 40 с.
5. Кревецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння. Кам'янець: Стрілець, 1919. 31 с.
6. Леся Українка. Листи: 1876–1897 / Упорядкування Прокіп (Савчук) В. А., передмова Агеєвої В.П. Комора, 2016. 512 с.
7. Леся Українка. Листи: 1898–1902 / Упоряд. Прокіп (Савчук) В. А. Комора, 2017. 544 с.
8. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Філософські твори: в 3 т. Київ: Наукова думка, 1979. Т.1. С. 354–355.
9. Рарицький О.А. Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика: дис. ... д. філол. наук: спец: 10.01.01 «Українська література», 10.01.06 «Теорія літератури». Кам'янець-Подільський, 2017. 412 с.

References

1. Bakhtin M. M. *Problemy rechevykh zhanrov* [Problems of speech genres]. Saint-Petersburg, 2000. (in Ukrainian).

2. Briuhhen V. *Epistoliarnyi etiud* [Epistolary etude], 1995, Aug. 17, p. 3. (in Ukrainian).
3. Gulak-Artemovsky P.P. *Tvory* [Works]. Kyiv, 1964, 199 p. (in Ukrainian).
4. Ilkiv A.V. *Intymnyi dyskurs pysmennytskoho epistoliariiu druhoi polovyny 19 – pochatku 20 stolit* [Intimate discourse of the writer's epistolary of the second half of the 19th and the early 20th centuries]: Extended abstract of Doctoral dissertation (Ukrainian Literature). Ivano-Frankivsk, 2016, 40 p. (in Ukrainian).
5. Krevetskyi I. *Ukrainska memuarystyka, yii suchasnyi stan i znachinnia* [Ukrainian memoiristics, its current state and significance]. Kamianets, 1919, 31 p. (in Ukrainian).
6. Lesya Ukrainka. *Lysty: 1876-1897* [Letters: 1876-1897]. Komora, 2016, 512 p. (in Ukrainian).
7. Lesya Ukrainka. *Lysty: 1898-1902* [Letters: 1898-1902]. Komora, 2017, 544 p. (in Ukrainian).
8. Prokopovych F. *Pro rytorychne mystetstvo* [About the art of rhetoric]. Kyiv, vol.1, pp. 354–355. (in Ukrainian).
9. Rarytskyi O.A. *Khudozhno-dokumentalna proza ukrainskykh shistdesiatnykiv: zhanrova spetsyfika i poetyka* [Artistic and documentary prose of the Ukrainian Sixtiers: genre specifics and poetics]: Doctoral dissertation (Ukrainian literature), (Literary theory). Kamianets-Podilskyi, 2017, 412 p. (in Ukrainian).

Valeriia Pustovit. Scientific Discourse of the Genre Definition of Letter. The article deals with topical aspects of the scientific research of epistolary; scientific discourse of the genre definition of letter is highlighted. The research of the problem is based on the experience of previous explorations of the modern Ukrainian epistolography, which are tangent to the topic of the author's scientific research. New approaches to the study of a writer's letter as a form of self-expression of the personality are presented. It is noted that letter is an important constituent and a presenter of both the writer's personality, as well as the essence of his/her creative work. On the basis of the published correspondence of Lesya Ukrainka (2016, 2017), it is proved that during the study of epistolary by researchers of writers' personalities, one should focus on the letter body of the addresser himself/herself. Materials of the research are aimed at further development of theoretical foundations of epistolography in relation to the Ukrainian letter of the nineteenth century.

Key words: epistle, letter, correspondence, classification, genre, definition, writer's memoiristics.

Пустовіт Валерія Юріївна – доктор філологічних наук, професор кафедри української філології та журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, *ORCID ID:0000-0001-8920-1340*; v.pustovit@ya.ru